

ՊԱՏՄԱԳԻՏԱԿԱՆ

Ռ. ՄԱԹԵՎՈՍՅԱՆ

ԳՐԻԳՈՐ ԼՈՒՍԱՎՈՐԶԻ ԱՎԵՏԱՐԱՆԱԿԱՆ ՔԱՐՈՋՈՒԹՅՈՒՆԸ ԱՆԴՐԿՈՎ ԿԱՍՈՒՄ

Մոտենում է նշանավոր տարեդարձի հոբելյանը՝ 2001 թ. աշնանը Հայաստանը և նրա հետ միասին ամբողջ քրիստոնյա աշխարհը նշելու են Հայաստանում քրիստոնեությունը պետականորեն ճանաչելու 1700-ամյակը:

301 թ. Արշակունյաց Հայաստանը, Տրդատ Գ թագավորի օրոք, պաշտոնապես ընդունեց քրիստոնեությունը որպես պետական գաղափարախոսություն և պետական կրոն: Հայ Եկեղեցու առաջին կաթողիկոսը դարձավ Գրիգոր Պարթևը, որը կոչվեց «Լուսավորիչ»։ Հայ Եկեղեցին հանդիսանում է առաքելական, որովհետև մեր երկրում քրիստոնեության տարածողներն էին առաքյալներ (Քրիստոսի աշակերտներ) Թադեոսն ու Բարդուղիմեոսը:

Նոր կրոնի տարածումը, թագավորի, նրա ընտանիքի, նախարարների և ամբողջ ժողովրդի օծումը, եկեղեցիների կառուցումը, այդ թվում և Մայր Տաճարի, մանրամասն շարադրված են 5-րդ դ. պատմիչ Ագաթանգեղոսի «Հայոց պատմության» մեջ և համրահայտ են:

Բայց Գրիգորը քարոզությունը տարածել է ոչ միայն Հայաստանում, այլ նաև ամբողջ Կովկասում՝ Վիրքում, Աբխազիայում, Աղվանքում և Հյուսիսային Կովկասում: Այդ մասին հաղորդում են Ագաթանգեղոսի «Պատմության» հայկական, հունական և արաբական խմբագրությունները, ընդ որում օտարալեզու խմբագրությունները հայտնի են գիտական հասարակությանը շատ վաղուց. հունական խմբագրությունը հայտնաբերվել և լույս է տեսել դեռևս XVIII դ., քննական հրա-

տարակությունը՝ 1887 (հրատարակիչ՝ Լազարո)¹, իսկ արաբականը հրատարակվել է զուգահեռ ռուսերեն թարգմանությամբ Ն. Մառի կողմից 1905 թ.²:

Արաբական խմբագրությունը Ն. Մառը կազմած բնագրից թարգմանել է հայերեն և տպագրել 1910 թ. «Արարատ» հանդեսում³:

Գոյություն ունեն մեծ վրացերեն, եթովպերեն և այլ խմբագրություններ:

Հայերեն, հունարեն և արաբերեն երեք խմբագրությունների տվյալները լրացնում են միմյանց և հստակ ներկայացնում ամբողջ Անդրկովկասում (Վիրք, Ադվանք, Աբխազիա, Հյուսիսային Կովկաս) քրիստոնեության տարածման, եկեղեցիների կառուցման գործընթացը, որը կատարվել է Գրիգոր Լուսավորչի նախաձեռնությամբ և ղեկավարությամբ:

Պետք է նշել, որ նշված երեք խմբագրությունների բնագրերը տարբերվում են Լուսավորչի գործունեության մանրամասներով: Հայկական խմբագրությունը Գրիգորի գործունեությունը ներկայացնում է ամփոփ՝ Հայաստանում, Միջագետքի հյուսիսային շրջաններում և Անդրկովկասի տարածաշրջանում: Այստեղ նոր կրոնի քարոզիչներ ուղարկելու մասին ասված է:

«Այսպես ամբողջ Հայոց երկրում, ծայրից ծայր, ջանաց, սփռեց, տարածեց քարոզության ու ավետարանության գործը՝ Սատաղացիների քաղաքից մինչև Խաղտեաց երկիրը, Կղարքքի մոտ, ընդհուպ մինչև Մաքրութների սահմանները, մինչև Ալանաց դուռը, Կասպից սահմանները և Հայոց թագավորության Փայտակարան քաղաքը, Ամիդ քաղաքից մինչև Մծբին քաղաքը, անցնելով Ասորիքի սահմանները, Նոր Ծիրական երկիրը, Կորդուք գավառը մինչև Մարաց ամուր աշխարհը, մինչև Մահբեր-տուն իշխանի երկիրը և Ասորպատական՝ սփռում, տարածում էր իր ավետարանական գործը»⁴:

Արաբական խմբագրությունը, հակառակը, թվարկում է Անդրկովկասի առանձին երկրները՝ նշելով երկրանունները:

Արաբական խմբագրության մեջ նախ ասված է, որ Տրդատ թագավորը Գրիգորի քարոզությունից դառնալով հավատացյալ քրիստոնյա, իր մոտ է կանչում նախարարներին, առաջնորդներին, իշխաններին, ապա թուղթ ուղարկում Վրաց, Աբխազաց և Ալանաց արքաներին «... զի գայցէք առ իս վաղվադակի»:

¹ Տե՛ս Ազաթանգեղոսի Պատմության հունական մորաֆայտ խմբագրությունը (Վարք), թարգմանություն հունարեն բնագրից՝ Հ. Բարթիլյանի, առաջաբան և ծանոթագրություններ՝ Ա. Տեր-Ղևոնդյանի, «Էջմիածին», 1966, է. էջ 28:

² Н. Марр, Крещение армян, грузин, абхазов и аланов святым Григорием, (Арабская версия), С.-Петербург, 1905.

³ Մկրտություն Հայոց, Վրաց, Աբխազաց եւ Ալանաց: Արաբական վերսիա: Պրոֆ. Ն. Մառի ռուս. հրատարակությունից, թարգ.՝ Հուսիկ արքեպիսկոպոս.: Տե՛ս «Արարատ», 1910 և առանձին գրքով, Վաղարշապատ, տպարան Մայր Աթոռ, Ս. Էջմիածին, 1911, էջմիածին:

⁴ Ազաթանգեղոս, Պատմություն Հայոց, աշխարհաբար թարգմանություն, ներածականով ու ծանոթագրություններով՝ Արամ Տեր-Ղևոնդյանի, Եր., 1977, էջ 139, § 842:

Երբ բոլորը հավաքվում են, Տրդատը հրամայում է կործանել մեհյանները, ինքն առաջինը քանդում է Արտաշատի հեթանոսական տաճարը, ապա մյուս տաճարները, «այսպես արարին և յերկրին Լազաց, Վրաց և Ալանաց»⁵:

Այնուհետև պատմվում է, որ Տրդատ թագավորը, լսելով Գրիգորի վերադարձը Կեսարիայից, իր կնոջ՝ Աշխենի, Խոսրովիդուխտ քրոջ, իշխանների, տեղերի, ժողովրդի հետ զնաց ընդատաջ Գրիգորին, նրա հետ էին մաս «զթագաւորն վրաց, զթագաւորն րուսաց (վրիպակ է - Ռ. Մ.), զթագաւորն ալանաց»:

Նրանք հասնում են Եփրատ գետի ափ, Բագավան քաղաքի մոտ, դնում վրաններ, որից հետո Գրիգորը հրամայում է բոլորին մտնել ջուրը: Առաջինը մտան «Տըրդատայ և ընդ միմն երից թագաւորաց և իշխանացն մորին (Տրդատայ) և սրբեաց զնոսա միտոնաւ և խաչի»⁶:

Երբ նրանք դուրս եկան ջրից, Գրիգորը բոլորին ներս բերեց Բագավանի եկեղեցի, կատարվեց Պատարագ «և հաղորդեաց (մարմնոյ և արեան Տեառն) զարքայն, զիշխանս մորա և զալլ մարդիկ և արձակեաց զնոսա յիրաքանչիւր տեղիս ուրախ և բերկրեալս...»⁷:

Դրանից հետո Գրիգորը Հայաստանի և մյուս երկրների համար պատրաստում է եկեղեցու սպասավորներ:

Դեռևս Կեսարիայից Հայաստան ժամանելիս, Գրիգորը կառուցել էր Բագավանի եկեղեցին և կարգել քահանաներ նրանցից, ովքեր հմուտ էին Սուրբ Գրքին: Դրանցից «զոմանս առաքեաց ի Վրաստան, զոմանս՝ յերկիրն արխագաց և զոմանս՝ առ ալանս»⁸:

Իսկ մկրտելուց հետո Գրիգորը պատրաստում է եպիսկոպոսներ «ընդ ամենայն երկիրն Հայոց, ի Վրաստան և ի կողմանս «դ - ր - զ - կ - ի - տ» և յալանս: Եւ էառ զմի ի վրաց անտի, որ եկեալ էր ընդ մեա ի Սեբաստիոյ իբիր - բ - զ - խ - ուս, արաի մետրոպոլիտ և յղեաց՝ զի կարգեսցէ մա եպիսկոպոսունս ի վերայ ամենայն Վրաստանի... Եւ յղեաց յաշխարհն արխագաց զՍոփրոնոս, և էր մա քահանայ ի Կապադովկիայէ... Եւ յղեաց ի կողմանս ալանաց զԹովմաս զայրն ընտիր... Եւ էին սոքա յայնոցունց, որք ընդ մեա (Գրիգորի) եկին (ի Սեբաստիայէ) և էին տեղեակք Սուրբ Գրոց»⁹:

Նույն տեղեկությունները հաղորդում է հունարեն խմբագրությունը: Այնտեղ նշվում է, որ Ս. Գրիգորը քաջածանոթ մարդկանց քահանա նշանակեց, ոմանց ուղարկեց Վրաց և Լազերի երկիրը, ուրիշներին՝ Աղվանք: Նախ՝ Արածանի գետում Գրի-

⁵ Տե՛ս «Արարատ», 1910, հուլիս, էջ 48, օգոստոս, էջ 49, 52:

⁶ Նույնը, սեպտեմբեր, էջ 67:

⁷ Նույնը, էջ 69-70:

⁸ Նույնը, էջ 68:

⁹ «Արարատ», սեպտեմբեր, էջ 70-71:

գորը մկրտեց երեսուցյոթ բյուր մարդ, որոնց թվում էին Տրդատը, լազերի, վրաց և աղվանից թագավորները, այլ մեծամեծներ¹⁰:

Ապա Կովկասի երկրներ եպիսկոպոսներ ուղարկեց՝ Լազերի երկիրը կապաղով-կիացի Սոփրոնեսին, Աղվանք՝ Թովմային, Սատաղ քաղաքից¹¹:

Վրացական խմբագրությունը լուր է վրաց, արխագաց և մյուս կովկասյան թագավորներին Եփրատում մկրտելու, որոնց երկրները Գրիգորի կողմից քարոզիչներ և եպիսկոպոսներ ուղարկելու մասին, կովկասյան երկրներից հիշատակում է միայն հոններին, բայց հիշատակում է նաև Պարսկաստանը, Ասորեստանը և Մարաստանը՝ «Այսպես արդեն որս կենաց քարոզը ոչ միայն Հայաստանը բովանդակեց, այլ նաև Պարսկաստանը, Ասորեստանը, Մարաստանը և որ՝ Հոններ են կոչվում: Այս բոլորից բազում ժողովուրդներ Քրիստոսի քաղցր լծի բերեց...»¹²:

Վրաց խմբագրության լուրջությունը բացատրվում է միտումնավորությամբ՝ վրաց թարգմանչի սուրբնկտիվ տրամադրությամբ, ինչի մասին ժամանակին ճշել է Լ. Մե-լիքսեթ-բեկը¹³:

Վրաստանն ու Աբխազիան, Լազերի երկիրը չի հիշատակում նաև Ագաթանգեղոսի հրատարակած հայերեն խմբագրությունը, ինչպես ճշվեց վերը: Բայց, Ն. Մա-ռի ճիշտ կոաֆումով, կար ժամանակ, որ վրացիների դարձը Գրիգոր Լուսավորչի ձեռքով ճշված է եղել նաև Ագաթանգեղոսի մոտ: Այդ մասին հաղորդում է Մովսես Խորենացին՝ վկայակոչելով Ագաթանգեղոսին (Պատմ. Հայոց, 3, 86):

Ն. Մառը գրում է, որ ըստ Ագաթանգեղոսի Գրիգորի գործունեության ոլորտը ընդգրկում էր նաև Ս. Նունեի քարոզության շրջանը (Վիրքը), բայց այդ հատվածը ավելի ուշ դուրս է մնացել Ագաթանգեղոսի երկից¹⁴:

Ն. Մառի կոաֆումը հաստատվեց, երբ արաբագետ Ա. Տեր-Ղևոնդյանը Ագաթանգեղոսի պատմության 17-րդ դ. ընդօրինակության մեջ գտավ Ս. Նունեի քարոզության հատվածը, որը համապատասխանում է Մ. Խորենացու «Պատմության» ճշված հատվածին¹⁵:

Մյուս հայ պատմիչները, ավելի ուշ ժամանակաշրջանում, ևս ունեն վկայություններ վրացիների դարձի մասին Գրիգորի ձեռքով: Նրանց հաղորդմամբ Վրաց Եկեղեցու առաջնորդներ ճշանակվում էին Գրիգոր Լուսավորչի ազգակիցները:

¹⁰ Ագաթանգեղոսի պատմության հունական մորաֆայտ խմբագրությունը, «Էջմիածին», 1966, Թ-Ժ, էջ 84, § 163, 164:

¹¹ «Էջմիածին», 1966, Թ-Ժ, էջ 85, § 170:

¹² Տե՛ս Պ. Մուրադյան, Ագաթանգեղոսի հին վրացերեն խմբագրությունները, Երևան, 1982, էջ 213:

¹³ Տե՛ս Լ. Меликсет-бек, Грузинская версия Агафангела и ее значение для грузинской историографии, "Христианский Восток", 1915, IV, стр. 165, 166.

¹⁴ Н. Мэпп, Крещение..., стр. 175.

¹⁵ Տե՛ս Մաշտոցի անվ. Մատենադարանի ձեռագիր № 6632, էջ 38-40: Հմմտ. Ա. Տեր-Ղևոնդյան, Ագաթանգեղոսի արաբական մոր խմբագրությունը, Եր., 1968, էջ 33, ծան. 1:

Այսպես, Կիրակոս Գանձակեցին գրում է, որ Գրիգորը իր որդուն՝ Արիստակեսին ճշանակեց եպիսկոպոսապետ Հայոց, Վրաց և Աղվանից¹⁶:

Հաջորդ Վրաց և Աղվանից կաթողիկոսն էր Գրիգորի թոռ, Վրթանես Կաթողիկոսի որդի Գրիգորիսը: Սա չամուսնացավ, գրում է V դ. պատմիչ Փավստոս Բուզանդը, և արդեն տասնհինգ տարեկան հասակում հասավ եպիսկոպոսական աստիճանի Վրաց և Աղվանից աշխարհների վրա, այսինքն մասքութների սահմանների: Այստեղ նա եկեղեցիները նորոգեց՝ նմանվելով իր պապին: Աղվանքում էլ զոհվեց խավարամոլ ամբոխի ձեռքով¹⁷:

Գրիգոր Լուսավորչի՝ վրաց եպիսկոպոսապետեր ձեռնադրելու հաստատված կարգը շարունակվեց հետագայում: Ներսես Ա Մեծը «... գլխատուր արքեպիսկոպոսացն Վրաց և Աղուանից՝ արքեպիսկոպոս ընդ ձեռամբ նորա կարգեալ»¹⁸:

Այս վկայությունն ունի իր զուգահեռը վրաց աղբյուրում: Վրաց պատմիչ Ջուանշերը գրում է՝ «Եւ զկնի Յովհաննիսի եպիսկոպոսին՝ եղև եպիսկոպոս Յակոբ, եւ յետ նորա՝ Ներսէս Կաթողիկոսն Հայոց՝ ձեռնադրեաց զսարկաւազն իւր զՅակոբ՝ եպիսկոպոս Վրաց եւ առաքեաց»¹⁹:

Գրիգոր Լուսավորչի՝ Վիրքի քրիստոնեացման փաստը հստակ ճշել է նաև IX դ. վրաց կաթողիկոս Արսեն Սափարացին, որը գրել է հատուկ աշխատություն VII դ. սկզբին տեղի ունեցած Հայոց և Վրաց եկեղեցիների բաժանման մասին:

Արսեն Կաթողիկոսը գրում է, որ մեծ վեճ ծագեց Հայոց (Սոմխիթի) և Վրաց (Քարթլիի) միջև: Վրացիք ասում էին, «Սուրբ Գրիգորը Հունաստանից բերել տվեց մեզ (այն) հավատը, որը՝ իբրև նրա սուրբ դավանություն՝ դուք թողեցիք և ենթարկվեցիք Աբդիշո Ասորվույն և այլ չար հերձվածողներին... չհնազանդվեցիք Սուրբ Գրիգորի դավանությանը..., և ամբողջ Քարթլին և Չորրորդ Հայքը (Սոմխիթը) հրաժարվեցին հայերից քահանայական ձեռնադրություն առնելուց»²⁰:

Այս տողերում ուղղակիորեն հաստատված է այն փաստը, որ վրացիներին հավատը տվել է Գրիգորը (մեղադրանքը, որ հայերը հրաժարվեցին Գրիգորի սուրբ դավանանքից՝ ոչ մի արժեք չունի):

Վրաց եկեղեցու կապը և կախումը Հայ եկեղեցուց տևեց մինչև VII դ. սկիզբը և խզվեց վրաց Կյուրիոն Կաթողիկոսի ըմբոստությամբ: Խզման պատմությունը մանրամասն շարադրել է X դ. պատմիչ Ուխտանեսը: Նրա երկը այդպես էլ կոչվում է՝ «Պատմութիւն բաժանման Վրաց ի Հայոց»:

¹⁶ Տե՛ս Կիրակոս Գանձակեցի, Պատմութիւն Հայոց, աշխատասիրությամբ Կ. Մելիք-Օհանջանյանի, Եր., 1961, էջ 12:

¹⁷ Փավստոս Բուզանդ, Հայոց պատմութիւն, Թարգմանությունը և ծանոթագրությունները՝ Ստ. Մալխասյանի, Եր., 1987, էջ 21: Նաև էջ 25, 27:

¹⁸ Յովհաննու Կաթողիկոսի Դրասխանակերտցույ Պատմութիւն Հայոց, Տփղիս, 1912, էջ 48:

¹⁹ Ջուանշեր, Համառոտ պատմութիւն Վրաց, Վնենտիկ, 1884, էջ 70:

²⁰ Տե՛ս Լ. Մելիքսեթ-Քեկ, Վրաց աղբյուրները հայերի և Հայաստանի մասին, հ. Ա., Եր., 1934, էջ 37,

Կյուրիոնը նախապես եղել է Դվինի կաթողիկե վանքի երեցը, Հայոց Մովսես Եղվարդեցի Կաթողիկոսը (574-604) նրան «ձեռնադրե յարքեպիսկոպոսութիւն Վրաց նահանգին եւ Գուգարաց եւ Եգերացոց՝ ըստ օրինակի կարգացն առաջնոց»։ Սակայն Մովսեսի աթոռակալության վերջում Կյուրիոնը հեռացավ «զճշմարիտ կարգաց եւ զկրօնից... զոր ի Հարցն մերոց՝ ուղղափառաց աշակերտեալ էին կողմանքն այնոքիկ միտէր զհեր... ժողովոյն Քաղկեդոնի, զկնի փառամոլ ամբարհաւաճութեանն իւրոյ, ձգեալ դաւաճանեալ զնախահարս աշխարհին»²¹։

Մովսես Կաթողիկոսը բազում անգամ փորձեց խրատել և համոզել նրան վերադառնալ «ի ճշմարիտ գիտութիւնն ըստ հարցն սրբոց դաւանութեան», բայց Կյուրիոնը չենթարկվեց։ Վերջնական խզումը տեղի ունեցավ Մովսեսի հաջորդ Աբրահամ Ա Աղբաթանցի Կաթողիկոսի օրոք։ Աբրահամը իր հերթին փորձեց համոզել Կյուրիոնին, բայց ապարդյուն, որից հետո, Դրասխանակերտցին գրում է, որ Կյուրիոնը «մարդադաւան տօմարն Լեւոնի փոխանակէին ընդ առաքելական ասանդից երիցս երանեալ սուրբ Լուսաւորչին Գրիգորի, որ երաց անցա զդուռն լուսոյ ճշմարիտ աստուածգիտութեան...»։ Աբրահամը Դվինում ժողով հրավիրեց, որը նգովեց «զԿիւրիոն զպառակտիչն եկեղեցոյ Քրիստոսի»²²։

Ուխտանեսն իր հերթին գրում է, որ Աբրահամ Կաթողիկոսի ժամանակ «բաժանումն Վրաց ի միաբանութենէ Հայոց ի ձեռն Կիւրիոնի Վրաց առաջնորդի... փոխեալ զօրէնս սրբոց հարցն, եւ մոռացեալ զուխտն աստուածելէն»²³։

Խզմանը նախորդել են խիստ վիճաբանություններ և գրագրություն, որը զետեղված է Ուխտանեսնի երկում ու «Գիրք թղթոց» ժողովածուում²⁴։

Խզումը տեղի է ունեցել 606 (607) թ., երբ այլևս վրաց եպիսկոպոսները չէին ձեռնադրվում Հայոց Կաթողիկոսից. «Եւ յայնմ հետէ բարձաւ ձեռնադրութիւնն վրաց՝ որ ի հայոց, զի սկսան նոքա զյուսօք թեակոխիլ»²⁵։

Վրաց և Հայոց Եկեղեցիների խզման պարագաներին մանրամասն անդրադարձել են Եկեղեցու պատմաբան Մաղաքիա արքեպիսկոպոս Օրմանյանը և հայր Ներսես Ակինյանը²⁶։

Գրիգոր Լուսավորչի ավետարանական քարոզությունը Վիրքում, Աղվանքում և Հյուսիսային Կովկասում անհերքելի փաստ է. այդ մասին, բացի հայ աղբյուրներից, հաղորդում են նաև օտար մատենագիրները։

²¹ Հովհաննես Դրասխանակերտցի, էջ 65, 66։

²² Նույն տեղում, էջ 71, 72։

²³ Ուխտանեսն եպիսկոպոս, Պատմութիւն Հայոց, Վաղարշապատ, 1871, Հատված երկրորդ՝ «Պատմութիւն բաժանման Վրաց ի Հայոց», էջ 3։

²⁴ Թիֆլիս, 1901։

²⁵ Կիրակոս Գանձակեցի, Հայոց պատմութիւն, էջ 46։

²⁶ Տե՛ս Մաղաքիա արքեպիսկոպոս Օրմանյան, Ազգապատում, հ. 1, Կ. Պոլիս, 1912, §§ 395, 396, 403, 404, 421, 422։ Ն. Ակինյան, Կյուրիոն կաթողիկոս Վրաց, Վիեննա, 1910։

Այսպես, VI դ. ասորի Անանուն պատմիչը, իր պատմագրական երկը գրելիս, առատորեն օգտվել է ասորի Զաքարիա Մելիտինացու հունարեն գրված «Ժամանակագրությունից», որի բնագիրը մեզ չի հասել: Անանունի գրվածը հրատարակվել է որպես Զաքարիա Հոնետորի երկ: Նրանում կան արժեքավոր տեղեկություններ մեզ զբաղեցնող հարցի վերաբերյալ:

12-րդ գրքի է գլուխը վերնագրված է՝ «Աշխարհի քարտեզի մասին, որը ջանասիրությամբ պատրաստեց Եգիպտոսի Պտղոմեոս Փիլոմետորը»:

Հեղինակը գրում է, որ «Պտղոմեոսի աշխարհագրության (վերը) նշված սարմատներից, սկյութացիներից, սեռիկներից բացի, այս հյուսիսային շրջանում կան հինգ հավատացյալ ժողովուրդներ, որոնք ունեն քսանչորս եպիսկոպոս և իրենց կաթողիկոսը Դվինում է՝ Պարսկական Հայաստանի գլխավոր քաղաքում (մայրաքաղաքում): Իրենց (առաջին) կաթողիկոսի անունը Գրիգոր էր, արդար և հայտնի մի մարդ:

Ապա Գուրգանը (Վիրք՝ Ռ. Մ.) Հայաստանում մի երկիր, և իր լեզուն հունարենի մեջ է և ունի քրիստոնյա թագավոր, որը ենթարկվում է Պարսկաստանի արքային:

Ապա Առան երկիրը Հայաստան աշխարհում, իր լեզվով, հավատացյալ ու մկրտված մի ժողովուրդ, և ունի իր թագավորը, որը հպատակ է Պարսկաստանի արքային»:

Հոների երկրում, մույն աղբյուրը հիշատակում է Մակար (Մակու) անունով հայ եպիսկոպոս, որը եկեղեցի էր կառուցել այդ երկրում:

Վրաստանն ու Աղվանքը Հայաստանի կազմում ներկայացնելը պատմիչի կողմից, «Ժամանակագրության» թարգմանիչ, Հ. Մելքոնյանի ճիշտ բացատրությամբ, արդյունք էր այդ երեք երկրները, որպես եկեղեցական մեկ միավորի, ամբողջության ընկալման²⁷:

V դ. հույն պատմիչ Սոդոմենոսը գրել է «Եկեղեցական պատմություն» երկը: Հայերի հարևան ժողովուրդների դարձի մասին նա գրում է. «Լուաք, եթե Հայք վաղ իսկ յառաջագոյն եղեն քրիստոնեայք: Զի ասի, եթե Տրդատ թագաւորն այնր (Հայոց) ազգի՝ աստուածանշան իմն սքանչելեօք, որ եկին հասին ի վերայ տան իւրոյ. մախ ինքն լինէր քրիստոնեայ եւ ապա արձակէր քարոզս տունալ հրաման ամենայն հպատակելոց իւրոց մոյմպէս աստուածապաշտս գտանել: Յետ այնորիկ աստուածախօս վարդապետութիւնս առ դրացի ազգս տարածեցաւ եւ աճեաց մեծապէս»²⁸:

²⁷ Օտար աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին. Ասորական աղբյուրներ: Թարգմանությունը բնագրից, առաջաբան և ծանոթագրություններ՝ Հ. Մելքոնյանի, Զաքարիա Միտիլենացու (Հոնետոր) «Ժամանակագրությունը», Երևան, 1976, 12-րդ գրքի է գլուխը, էջ 313, 314, 316: Նույնը ունենում է **Н. Пигулевская**, *Сирийские источники по истории народов СССР*, Москва-Ленинград, 1941, стр. 165, 166.

²⁸ Sozomeni, *Hist. eccl.*, II, 8, 1: Տե՛ս Ն. Ակիմյանի հոդվածը՝ «Քրիստոնեության մուտքը Հայաստան և Վրաստան ըստ ավանդության հակուր իշխանի, «Համդեւ ամսօրեայ», 1947, 8-9, էջ 430: Տե՛ս նաև՝ Հ. Մանանդյան, Երկեր, հ. Բ, Երևան, 1978, էջ 130:

Այսպիսով, կան մեծ օտար հեղինակներ, որոնք հաստատում են Հայ Եկեղեցու առաքելական քարոզությունը Հայաստանի հարևան երկրներում: Չենք կասկածում, որ եթե կատարվի հատուկ հետազոտություն, ապա կհայտնվեն մշակած իրողություններ հաստատող նոր օտար մատենագիրներ:

Հակառակ պատմական իրողության, հայ և ոչ հայ սկզբնաղբյուրների տվյալների, վերջին շրջանում փորձեր են արվում ժխտելու Վրաց Եկեղեցու կապը Հայ Եկեղեցու հետ, մերժել Գրիգոր Լուսավորչի առաքելությունը Վիրքում և Անդրկովկասի մյուս երկրներում²⁹: Ավելին՝ այս տարի, ամռանը, Վրաստանում մշակեց Վրաստանի քրիստոնեացման 1700-ամյակը՝ Հայաստանից մեկ տարի առաջ:

Այդ փորձերը ապարդյուն են, ոչ ոք չի կարող ժխտել Գրիգոր Լուսավորչի մեծագույն դերը Անդրկովկասյան երկրների քրիստոնեացման գործում:

²⁹ Տե՛ս Н. Апциаури, К вопросу о миссионерской деятельности св. Григория Просветителя, "Христианский Восток", Новая серия, Санкт-Петербург-Москва, 1999, стр. 289-295.